

Буюк аждодларимизнинг маънавий мероси ва жасорати – келажак авлод учун тарбия ва ибрат манбаи (А.Отажоновнинг маърузаси)

Муҳтарам Президентимиз Ислом Каримовнинг доимий эътибори туфайли мустақиллик йилларида жаҳон илм-фани, маданияти ривожига, инсоният маънавияти такомилга улкан ҳисса қўшган буюк аждодларимизнинг биз учун ардоқли бебаҳо меросини ўрганиш, шу билан бирга, уларнинг ибратли ҳаёти ва ижоди, беназир кашфиётларининг жаҳоншумул аҳамияти ҳақидаги билимларни оммалаштиришга қаратилган ҳаракат бугун ўз самарасини бермоқда.

Бутун дунёда буюк аждодларимизнинг сўнмас даҳосига ҳурмат-эҳтиром, уларнинг бой илмий меросини ўрганишга қизиқиш ҳамиша юқори бўлган. Бунинг тасдиғини турли мамлакатларда уларнинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида илмий ва бадиий асарлар яратилгани, улуғ аждодларимиз хотирасига ёдгорликлар барпо этилганида ҳам кўриш мумкин. Белгия ва Латвияда Ибн Синога, Латвияда Мирзо Улуғбекка, Япония, Россия ва Озарбайжонда Алишер Навоийга, Мисрда Аҳмад Фарғонийга ўрнатилган ҳайкаллар халқимиз тарихига чуқур ҳурмат ифодасидир.

Президентимиз таъкидлаганидек, жамият тараққиётидаги ҳар қандай ўзгаришлар, янгиликлар, айниқса, инсоният ривожига катта туртки берадиган жараёнлар, кашфиётлар ўз-ўзидан юз бермайди. Бунинг учун аввало асрий анъаналар, тегишли шарт-шароит, тафаккур мактаби, маданий-маънавий муҳит мавжуд бўлмоғи керак.

Шарқу Ғарбни ўзаро боғлаган, буюк цивилизациялар туташган юртимиз ҳудудида илм-фан, маданият азалдан ривожланган. Айниқса, ўрта асрларда она заминимиздан минглаб олиму шоирлар, буюк мутафаккирлар етишиб чиққан. Уларнинг математика, физика, кимё, астрономия, этнография, тиббиёт, тарих, адабиёт, ахлоқ, фалсафа каби кўплаб соҳаларга оид асарлари, Самарқанд, Бухоро, Хива, Тошкент, Шаҳрисабз, Термиз ва бошқа шаҳарлардаги қадимий обидалар бутун башариятнинг маънавий мулки ҳисобланади.

БОЙ ТАРИХИМИЗ, БЕБАҲО МАДАНИЙ МЕРОСИМИЗНИНГ ТИКЛАНИШИ ВА БОЙИТИЛИШИ

Ўрта асрлар Шарқ тарихи шундан далолат берадики, маданият ва таълим-тарбия, тиббиёт, адабиёт, санъат ва архитектура соҳаларидаги беқиёс юксалиш, илмий мактабларнинг вужудга келиши, янги-янги истеъдодли авлодлар тўлқинининг пайдо бўлиши ва вояга етиши — буларнинг барчаси, биринчи навбатда, иқтисодиёт, қишлоқ ва шаҳар ҳўжалигининг анча жадал ўсиши, ҳунармандлик ва савдо-сотиқнинг юксак даражада ривожланиши, йўллар қурилиши, янги карвон йўлларининг очилиши ва авваламбор нисбий барқарорликнинг таъминланиши билан бевосита боғлиқ бўлган.

Чунки тинчлик ва барқарорлик бўлмаса, илм-фан соҳасида ҳеч қандай ўсиш, тараққиёт бўлиши мумкин эмас. Қаерда тинчлик ва барқарорлик бўлсагина илм-фан марказлари, академиялар, олий ўқув юртлари пайдо бўлади. Энг асосийси, таълим-тарбия равнақ топиб, унга қизиқиш, эътибор кучаяди. Тинчлик-барқарорлик бўлган жойдагина одамлар ўқиб-ўрганишни, ҳар томонлама ривожланишни истади. Одамлар кечаси уйкуга ётиб, эрталаб туришга кўркмайдиган, эртага уларнинг бошига қандайдир муаммо ёки офатлар келмаслигини билган тақдирдагина шундай бўлади. Бу ҳақиқат кўп асрлар давомида ўз тасдиғини топган.

ЎЗБЕК ХАЛҚИНИНГ ЖАҲОН ЦИВИЛИЗАЦИЯСИГА ҚЎШГАН ҲИССАЛАРИ

Шарқ оламида, хусусан, Марказий Осиё халқлари ҳаётида ривожланган маданиятнинг мавжуд бўлгани ҳақида қадимги бактрия, сўғд, ўрхун, хоразм ёзувларида битилган ёдгорликлар, деворий тасвирий санъат асарлари ва ҳайкалчалар, архитектура намуналари далолат беради.

“XI-XIII асрларда асос солинган Хоразм давлати, Форс кўрфазигача бўлган ҳудудлардаги қўшни халқлар ерларини бирлаштирган ҳолда, Осиё қитъасининг катта қисмини қамраб олган”. Ислом КАРИМОВ

БУЮК ИПАК ЙЎЛИНИНГ АҲАМИЯТИ

Милодгача бўлган II асрдан милодий XV асрга қадар қадимий халқаро транспорт артерияси вазифасини бажариб, Хитой, Ҳиндистон ва Марказий Осиё, Ўрта ва Яқин Шарқ, Ўрта ер денгизи минтақаси каби ҳудуд ва мамлакатларни боғлаб келган Буюк Ипак йўлининг аҳамияти беқиёс бўлган.

Хитой, Ҳиндистон ва Марказий Осиё, Ўрта ва Яқин Шарқ, Ўрта ер денгизи минтақаси каби ҳудудлар ўртасида савдо-сотиқ алоқаларини, балки қитъалар ва давлатлар ўртасида ахборот алмашувини таъминлашга хизмат қилди, янги технология ва ишланмаларнинг (ипак, чинни буюмлар, порох, қоғоз ва бошқа кўплаб маҳсулотлар) тез тарқалишида, қишлоқ хўжалиги экинлари ва агротехнологияларнинг, маданий қадриятларнинг ривожланишида муҳим восита вазифасини бажарди, шу тариқа цивилизациялараро мулоқот ва технологиялар алмашуви учун шарт-шароитлар яратди.

Бу даврларда турли мамлакатлар халқларининг илмий билим ва ютуқлар билан бир-бирини бойитиб бориши билан Буюк ипак йўли алоҳида роль ўйнади.

Буюк Ипак йўли орқали Европага, Европадан эса Осиёга Шарқ ва Ғарб оламидаги улуг аллома ва мутафаккирлар фаолияти тўғрисидаги маълумотлар етказилди. Сократ, Платон, Аристотель, Птоломей ва антик

даврга мансуб бошқа буюк алломаларнинг илмий асарлари, гоё ва кашфиётларини ўрганиш учун амалий имконият вужудга келди.

Хитой саёхатчиси ва дипломати Чжан Цянь 128 йилда (эрамиздан олдинги) биринчи бор Давонга (Даюань) ташриф буюради ва бу давлат ҳақида "Тарихий хотиралар" номли китобини ёзиб қолдиради. «Ши цзи» («Исторические Записки», гл. 123 «Даюань ле чжуань»).

Ушбу китобда саёхатчи Фарғона давлати аҳолисининг меҳмон дўстлиги, очик кўнглиги, ниҳояда юқори маданиятга эгалиги ҳақида ёзади. Жумладан: Фарғоналикларнинг уйлари кулфланмаслигини, меҳмонлар неча кун тунасалар-яшасалар ҳам шунча кун уларга катта илтифот кўрсатилиши, меҳмонларни қўлларини кўксиларига қўйиб, самимий кузатиб қолишлари ҳақида ёзган.

Маълумки, ўша даврларнинг анъаналарига кўра, маърифатпарвар мутафаккир ва файласуфлар, олимлар ва шоирлар одатда ҳукмдорлар ва султонлар саройларида паноҳ топганлар. Улар орасида IX-XI асрларда Хивада ташкил этилган Маъмун академияси ва "Байтулҳикма", яъни "Донишмандлик уйи" деган ном билан шуҳрат қозонган Бағдод академиясида, шунингдек, XV асрда Самарқандда шаклланган Мирзо Улуғбекнинг илмий мактабида самарали меҳнат қилган бир гуруҳ олимлар бутун дунёга донг таратдилар

ШАРҚ АЛЛОМА ВА МУТАФАККИРЛАРИНИНГ ИЛМИЙ МЕРОСИ ФАҚАТ БИР МИЛЛАТ ЁКИ ХАЛҚНИКИ ЭМАС, БАЛКИ БУТУН ИНСОНиятНИНГ МАЪНАВИЙ МУЛКИ

Бугун фақатгина Ўзбекистоннинг ўзида китоб фондларида 100 мингтадан зиёд қўлёзма асарлар сақланмоқда. Уларнинг асосий қисми ЮНЕСКОнинг Маданий мерос рўйхатида киритилган. Ўрта асрлар Шарқ алломалари ва мутафаккирларининг қўлёзмалари Европа ва Осиёнинг Буюк Британия, Германия, Испания, Россия, Франция, Миср, Ҳиндистон, Эрон ва бошқа кўплаб мамлакатларидаги кутубхоналарнинг "олтин фонд"ини ташкил этади.

Бу бой меросдан бутун башарият равнақи йўлида оқилона ва самарали фойдаланиш — бу сиз билан бизнинг вазифамиз, сиз билан бизнинг бурчимиздир. Бу борада фидойи олимларнинг роли алоҳида диққат-эътиборга муносиб бўлиб, айнан уларнинг меҳнати туфайли биз ўтмишнинг бебаҳо илмий меросини қайтадан кашф этмоқдамиз.

МУҲАММАД МУСО ХОРАЗМИЙ (783-850)

Абу Абдуллох (Абу Жаъфар) Мухаммад ибн Мусо ал-Хоразмий математик, астроном, географ. Мустакил «Ал-Жабр» (алгебра) фани ва «алгоритм» тушунчасига асос солган. «Тиклаш ва киёслаш», «Хинд ҳисоби ҳақида китоб» асарлари ва «Астрономик жадваллар»и 12-асрдаёқ лотин тилига таржима

килиниб, Европада кенг таркалган, ўнли санок системаси ва алгоритм (Ал-Хоазмий номининг лотинча транслитерацияси) тушунчаси ёйилишига олиб келган. «Ер сурати» рисоласи географияга оид араб тилидан биринчи асар бўлиб, бу фан ривожига муҳим ўрин тутган. Хоразмий Боғод академияси «Байт-ул-Хикма» («Донолар уйи»)нинг раҳбарларидан бири бўлган. Ер меридиани узунлигини ўлчашда иштирок этган.

Ўз даврининг энг буюк мутафаккир олимлардан бири Муҳаммад Мусо Хоразмийдир. Бугун бутун дунё фойдаланадиган ҳисоб-китоб амаллари, замонавий технологиялар фаолияти ана шу бобокалонимиз яратган қоидаларга асосланади. Бутун дунё Хоразмийнинг илм-фан ривожига йўлидаги ҳиссасини юксак қадрлайди, уни вояга етказган заминга алоҳида эҳтиром билан қарайди.

Ўрта асрларнинг илк даврида Шарқда амалга оширилган буюк илмий кашфиётлар ҳақида гапирар эканмиз, замонавий математика, тригонометрия ва география фанлари тараққиётига бекиёс ҳисса қўшган Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий номини биринчилар қаторида тилга оламиз. У ўнлик позицион ҳисоблаш тизимини, ноль белгиси ва кутблар координаталарини биринчилардан бўлиб асослаб берди ва амалиётга татбиқ этди. Бу эса математика ва астрономия фанлари ривожига кескин бурилиш ясади.

Ал-Хоразмий алгебра фанига асос солди, илмий маълумот ва трактатларни баён этишнинг аниқ қоидаларини ишлаб чиқди, у астрономия, география ва иқлим назарияси бўйича қўплаб илмий асарлар муаллифидир. Алломанинг дунё илм-фани ривожигаги хизматлари умумэътироф этилган бўлиб, Шарқ олимлари орасида фақат унинг номи ва асарлари “алгоритм” ва “алгебра” каби замонавий илмий атамаларда абадийлаштирилди.

АХМАД АЛ ФАРҒОНИЙ (798-1064)

Аҳмад Фарғоний томонидан IX асрда яратилган “Астрономия асослари” фундаментал асарида оламнинг тузилиши, Ернинг ўлчови ҳақидаги дастлабки маълумотлар, сайёрамизнинг шарсимон кўринишга эга экани хусусидаги далиллар мавжуд бўлиб, мазкур китоб XVII асрга қадар Европа университетларида астрономия бўйича асосий дарслик сифатида ўқитиб келинган ҳамда Буюк географик кашфиётлар даврида Колумб, Магеллан ва бошқа саёҳатчиларнинг кашфиётлари учун илмий асос бўлиб хизмат қилган.

1998 йилнинг ноябр ойида буюк ватандошимиз, қомусий олим Аҳмад ал Фарғонийнинг таваллуд топган куннинг 1200 йиллиги мамлакатимизда

“Мен Ўзбекистон Республикаси Президенти сифатида Миср Араб Республикаси пойтахти Қоҳира шаҳрида бўлганимда, ана шу ниломерни кўриб, бу улуғ аجدодимизнинг илмий даҳоси олдида яна бир бор хайратга тушиш бахтига муяссар бўлдим”. Ислом КАРИМОВ

АБУ РАЙХОН БЕРУНИЙ (973-1048)

Абу Райхон Мухаммад ибн Ахмад ал-Беруний - қомусий олим, мутафаккир. 16 ёшидан астраномик кузатишлар олиб борганлиги маълум. Устози хоразмлик атокли олим Абу Наср Ирок ал-Мансур (1035 йилда вафот этган) 12 асарини Берунийга бағъишлаган. Дунёда биринчи глобус (диаметри 5 метрли ярим шар) ясаган. Хоразмда «Маъмун академияси» раҳбарларидан бири. 1017 йилда Махмуд Ғазнавий уни Ғазнага олиб кетади. Бу даврда Беруний Хиндистонга илмий сафарга боради. 150 дан ортиқ асар ёзган. Булардан «Ал-Конун ал Маъсудий», «Хиндистон», «Геодезия», «Хронология», «Минералогия», «Сайдана» асарлари машҳур. Берунийнинг гелиотсентрик система, тажриба ва кузатув илмий хулосалар асоси бўлиши лозимлиги ҳақидаги ғоялари фан тараққиётига катта таъсир кўрсатган

Абу Райхон Беруний. Бу буюк олим тўғрисида энг тугал таърифни йирик немис шарқшуноси Карл Эдуард Захау берган: “Дунёда тоғлар кўп, лекин улар орасида шунчалик юксак бир чўққи борки, бу чўққини инсоният ҳеч қачон забт этолмайди. Бу – Берунийдир”.

Бу улуғ зот қанчалар улкан олим бўлганлигини, буюк тафаккурга эга эканлигини тасаввурга сиғдириб бўлмайди. Абу Райхон Беруний ўрта асрлар буюк қомусий олимларнинг пешқадами эди. Унинг бу қадар буюклиги ўша даврнинг деярли барча фанларига қўшган бетакрор илмий меросида янада яққол намоён бўлади.

Улуғ қомусий аллома Абу Райхон Берунийнинг илмий даҳоси билан яратилган мислсиз кашфиётларга тўлиқ баҳо беришнинг ўзи қийин. Берунийнинг 150 дан зиёд илмий ишларидан бизгача фақат 31 таси етиб келганига қарамасдан, аллома қўлёзмаларининг қўлимиздаги ана шу тўлиқ бўлмаган намуналари ҳам унинг нақадар серқирра мерос қолдирганидан далолат беради.

АБУ АЛИ ИБН СИНО (980-1037)

Абу Али Хусаин ибн Абдулло ибн Сино - қомусий олим, мутафаккир, табиб, файласуф шоир. Бухуроода ўқиган. Маълум муддат Хоразмда яшаган. Бу ерда Махмуд Ғазнавий таъқибидан қочиб Эронда истиқомат қилган. Турли хукмронлар қўл остида вазирлик ва табиблик қилган. «Шайх ур - Раис» («Олимлар олими») унвони билан аталган. Асарларининг 40 дан кўпроғи тиббиётга 30 дан ортиғи табиий фанлар ва мусиқага оид, қолганлари фалсафа, мантиқ, ахлоқ, илоҳиёт, ижтимоий-сиёсий мавзуларда. Бизгача 160 га яқин асари етиб келган. «Тиб қонунлари китоби», «Шифо китоби», «Донишнома», «Нажот китоби» илмий асарлари «Тайр қиссаси», «Соломон ва Ибсол» қиссалари жаҳонга машҳур.

Ибн Сино номи дунё фани ва маданияти тарихига зарҳал ҳарфлар билан битилган. Доимо яшил бўлиб турувчи тропик ўсимлик “Авиценния” деб аталган. Кўплаб мамлакатларда кўчалар, ўқув ва тиббиёт муассасаларига унинг номи қўйилган, аллома шарафига медал ва мукофотлар таъсис этилган.

Президентимиз Ислам Каримов 1998 йил 6 ноябрда ЮНЕСКОнинг халқаро Абу Али ибн Сино олтин медали билан тақдирланди. Бу олий мукофот

халқимизнинг умумбашарий цивилизация тараққиётига қўшган ҳиссаси ва хизматининг тан олиниши, давлатимиз томонидан тарихий, маданий, маънавий меросни асраб-авайлаш, соғлом ва баркамол авлодни вояга етказиш борасида амалга оширилган ишларнинг муносиб баҳоси бўлди.

Биз доим ғурур ва ифтихор билан эътироф этамизки, тиббиёт тарихида энг машҳур бўлган, **“Тибб конунлари”** деб аталган ўзининг бебаҳо фундаментал асари билан Ибн Сино кейинги бир неча юз йиллар учун тиббиёт фанлари тараққиётининг асосий йўналишларини олдиндан белгилаб берди, ҳозирги кунда ҳам ўз долзарблигини йўқотмаган амалий тиббиёт ва фармакология соҳаларининг энг муҳим усуллари асос солди.

Бежиз эмаски, бу китоб Европада XV асрда чоп этилган дастлабки китоблардан бири бўлган ва Европанинг етакчи университетларида қарийб 500 йил давомида тиббиёт илми айна шу асар асосида ўқитиб келинган. Ибн Сино ва Берунийнинг бизгача етиб келган Аристотелнинг “Коинот ҳақида китоб” асарига тааллуқли ёзишмалари буюк алломаларимизнинг илмий мулоқот олиб бориш, антик давр фалсафий қарашларини чуқур англаш ва уларни ривожлантириш борасида нақадар юксак даражага кўтарилганининг мумтоз намунасидир.

АЛИШЕР НАВОИЙ (1441-1501)

Низомиддин Мир Алишер ибн Гиёсиддин Баходир Навоий - шоир, мутафаккир, давлат арбоби, ўзбек адабий тилининг ва классик адабиётининг асосчиси. Илк ёшидаёқ шоир сифатида танилган. Хирот, Машҳад ва Самарқандда ўқиган. Темурийлар ҳукмронлигининг сўнгги даврида яшаган Навоий (1472-1478 йилларда Хусайн Бойқаронинг вазири) давлатни мустаҳкамлаш, адолат ва халқ фаровонлиги учун курашади, мамлакатни ободонлаштиришга аҳамият беради, илм ва санъат аҳлига ҳомийлик қилади. Навоийнинг айниқса «Хамса» асари жаҳон адабиёти дурдонасидир. Тилшунослик, адабиёт назарияси, тарих, тарихий-биографик, ҳадислар ҳақида, тасаввуф таълимотига оид ва фалсафий асарлари машҳур.

ШАРҚ АРИСТОТЕЛИ

X асрнинг қомусий алломаси Абу Наср Форобийни замондошлари, универсал билимларга эга бўлгани боис, “Шарқ Аристотели” деб атаганлар. У кўплаб фанларни илмий кашфиётлар билан бойитди, турли мамлакатлар олимларининг фалсафий қарашларини ривожлантирди ва 160 дан ортиқ асар ёзди. Улардан энг машҳурлари “Моҳият хусусида сўз”, “Фанларнинг пайдо бўлиши ҳақида китоб”, “Тафаккур моҳияти” ва бошқа асарлар ҳисобланади. Форобий асарларининг асосий қисми кўплаб Европа ва Шарқ тилларига таржима қилинган ва ҳозирги кунга қадар чуқур тадқиқотлар мавзуси бўлиб келмоқда.

МИРЗО УЛУҒБЕК (1394-1449)

Мухаммад Тарағай Улуғбек-давлат арбоби, олим, фан ташкилотчиси мутафаккир. Темурнинг невараси. Улуғбек 15 ёшлигида тахтга ўтирган. Унинг даврида Мовароуннахрда, айниқса Самарқандда иқтисод ва тижорат, фан ва маданият, меъморчилик юксалади, у ўша даврдаги энг йирик ҳисобланган расадхона қурдиради ва унда ўта аниқликдаги астрономик кузатишлар олиб боради. Бу натижалар жамланган. «Зижи жадиди Кўрағоний» асари хануз илмий аҳамиятини йўқотмаган. «Тарихи арбаъ улус» номли тарихий асар ва шеърлар ёзган, куй басталаган. Улуғбек фан тарихидаги энг йирик илмий мактаб-астрономия мактаби ташкилотчиларидан биридир.

Мирзо Улуғбек юртимизнинг бир қатор шаҳарларида мадрасалар қурдирган, Самарқандда ўзига хос илмий муҳит, ҳозирги тилда айтганда, академия ташкил этган. У ерда 200 дан ортиқ олим фаолият юритган. Фалакиёт илмининг назарий ва амалий масалалари тўла қамраб олинган Улуғбекнинг “Зиж”и ўрта асрлардаёқ Осиё ва Европа мамлакатларида кенг тарқалган. Европалик астроном олимлар уни лотин, француз, инглиз тилларига таржима қилган, шарҳлар битган.

“Зижи Улуғбек”, “Зижи жадиди Кўрағоний” номлари билан шуҳрат қозонган бу асарда 1018 юлдузнинг ўрни ва ҳолати аниқлаб берилган.

Юлдузларнинг баландлиги ва улар орасидаги масофа, қуёш ва ойнинг ҳаракати, уларнинг тутилиш вақтлари баён қилинган. Бу ҳисоб-китоблар замонавий технологиялар орқали аниқланган кузатув натижаларидан деярли фарқ қилмайди. Масалан, Улуғбек ҳисоби бўйича бир йил 365 кун 6 соат 10 дақиқа 8 сонияни ташкил этади. Бугунги кунда бир йил 365 кун 6 соат 9 дақиқа 6 сонияга тенг.

“Бу ҳақда сўз юритар эканмиз, беихтиёр 1996 - йили Парижда ЮНЕСКО нинг ўша пайтдаги Бош директори Федерико Маёр жаноблари билан бўлган бир суҳбат ёдимга тушади. Ўшанда жаноб Маёр Улуғбекнинг илмий меросини юксак баҳолаб, унинг юлдузлар ҳаракатига оид ҳисоб-китоблари бугунги кунда компьютер ёрдамида текшириб кўрилганда атиги бир неча дақиқага фарқ қилиши аниқланди, деган гапни айтиб қолди. Шунда мен унга қараб, йўқ жаноб Федерико Маёр, Улуғбек хато қилган бўлиши мумкин эмас, балки компьютерлар хато қилган бўлиши мумкин, деган эдим”.

“Юксак маънавият – енгилмас куч” асаридан

БИРИНЧИ ТУРКИЙ ЛУҒАТ

Дунё тарихидаги биринчи туркий тиллар луғати бўлмиш “Девони луғатит-турк” китоби муаллифи Маҳмуд Кошғарий бўлиб, у ўз асарида юксак маҳорат билан тўплашга эришган сўз бойлигининг том маънодаги олтин зарраларини — туркий мақол ва шеърларни ҳам келтириб ўтган. Кошғарий туркий халқларнинг тили, маданияти, этнографияси ва фольклорининг биринчи тадқиқотчиси ҳисобланади.

ЗАМАҲШАРИЙ ШУҲРАТИ

Араб тили грамматикасининг асосчиси сифатида тан олинган буюк тилшунос, адабиётшунос, географ ва файласуф аллома — Маҳмуд Замахшарий ҳаётлик давридаёқ кенг шуҳрат қозонган. У, шунингдек, тарихдаги биринчи кўп тилли луғат — арабча-форсча-туркий луғатнинг асосчиси бўлган.